

STEPHEN V. TRACY

ΑΘΗΝΑΙΟΙ ΧΑΡΑΚΤΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΕ ΠΕΤΡΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΕΜΠΤΟ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΑΙΩΝΑ Π.Χ.

Αφιερωμένο στην μνήμη του Sterling Dow

Το θέμα της ομιλίας μου είναι τα αττικά γράμματα σε πέτρα από τον 5ο μέχρι τον 1ο αιώνα π.Χ., ένα θέμα με αξιώσεις, φοβούμαι, υπερβολικά φιλόδοξες. Οι κυριότεροι μελετητές που προηγήθηκαν από εμένα στην μελέτη της μορφής των αττικών γραμμάτων, είναι οι Johannes Kirchner και Sterling Dow, δύο από τους μεγαλύτερους ερευνητές των αττικών επιγραφών. Ο πρώτος διέθετε εξαιρετική αίσθηση του ύφους των επιγραφών και την αξιοποίησε με μεγάλη επιδεξιότητα στην χρονολόγηση πολλών επιγραφών στους τόμους για την Αττική τού corpus των ελληνικών επιγραφών. Στο καθοριστικής σημασίας βιβλίο του *Imagines Inscriptionum Atticarum*, που εκδόθηκε για πρώτη φορά πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και επανεδόθηκε από τον Gunther Klaffenbach το 1948, ο Kirchner διασαφήνισε τα διαδοχικά στάδια διαμόρφωσης των αττικών γραμμάτων. Ο Sterling Dow, από την πλευρά του, δημοσίευσε το 1975 ένα εισαγωγικό κεφάλαιο στο τεύχος 15 του Παραρτήματος της έκδοσης *Hesperia*, με τίτλο «The Study of Lettering», το οποίο αποτελεί την πλήρωςτερη καταγραφή των διαδοχικών σταδίων της τεχνοτροπίας της αττικής γραφής.

Αφιερώνω την ομιλία μου στον καθηγητή Dow (1903–1995), ο οποίος συνεργάστηκε για ένα διάστημα με τον Kirchner και ήταν ο άνθρωπος που πολύ νωρίς αναγνώρισε την δυνατότητα, όχι μόνον να διαπιστωθεί μια συνέχεια ύφους στα διάφορα στάδια της αττικής γραφής, αλλά και το ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, ήταν δυνατό να αναγνωριστούν επιγραφές συγκε-

κριμένων τεχνιτών. Ήταν επίσης ο άνθρωπος, ο οποίος με ενθάρρυνε να μελετήσω συστηματικά την εργασία ενός χαράκτη ως θέμα της διδακτορικής διατριβής μου, το 1968.¹ Από τότε, καμία εργασία μου δεν θα είχε καρποφορήσει χωρίς την ώθηση της αρχικής προτροπής του και το αδιάπτωτο ενδιαφέρον του, που μου το στέρησε ο θάνατός του τον περασμένο Ιανουάριο.

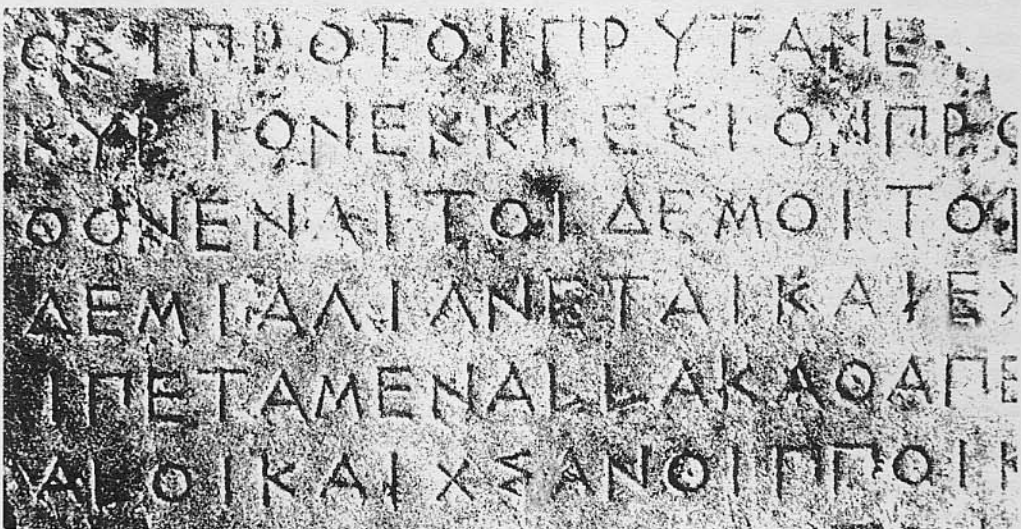
Από τον 8ο μέχρι τον 6ο αιώνα π.Χ., τα γράμματα πάνω σε πέτρα εξελίχθηκαν αργά, από τα επιμήκη και αραχνοειδή σκαλίσματα των τεχνιτών της περιοχής, που χάραζαν διστακτικά μικρά κείμενα, τα οποία σε πολλές περιπτώσεις δεν ήταν τίποτε άλλο από πρόχειρα χαράγματα.² Η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας στην Αθήνα, κατά το τελευταίο τμήμα του 6ου και τις αρχές του 5ου αιώνα, άλλαξε αυτή την κατάσταση. Η αυξανόμενη ανάγκη δημοσιοποίησης περίτεχνων ψηφισμάτων και απολογισμών οδήγησε σύντομα στην φιλοτέχνηση κειμένων με γράμματα εξαιρετικής ποιότητας. Όπως και στην περίπτωση των καλύτερων επιγραφών σε αγγεία, οι οποίες προηγήθηκαν κατά πολλές γενεές των βελτιωμένων επιγραφών σε λίθο, οι άνθρωποι που φιλοτέχνησαν τα κείμενα αυτά, είχαν υψηλό βαθμό επίδοσης στην γλυπτική, την αρχιτεκτονική και το

1. Δημοσιευμένο με τίτλο "The Lettering of an Athenian Mason," *Hesperia*, Suppl. 15, Princeton, Princeton University Press, 1975.

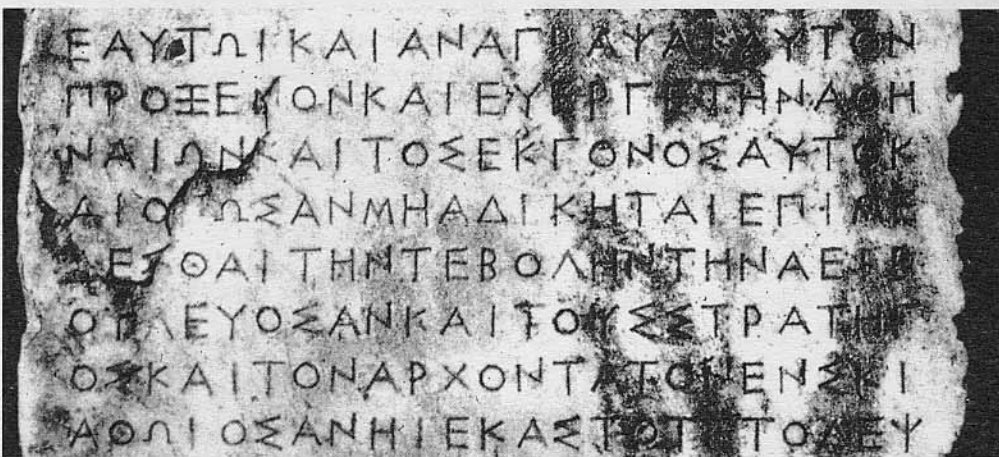
2. Γι' αυτές τις τοπικές γραφές βλ. την κλασική πια εργασία της L.H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford, Oxford University Press, 1961, 2η έκδ., με Παράρτημα του A.W. Johnson, Oxford 1990.

Εικ. 1. Φιλοτεχνημένο κείμενο της επιγραφής του Εκατομπέδου.

Εικ. 2. Φιλοτεχνημένο κείμενο με γραφή στοιχηδόν.

Εικ. 3. Η συμμετρία και η ομογενοποίηση της επιγραφής προσδίδουν κύρος και επισημότητα.

σχέδιο. Ήταν εκπαιδευμένοι επαγγελματίες και η ποιότητα της γραφής τους ήταν η υψηλότερη που επιτεύχθηκε ποτέ. Τα γράμματά τους είναι μεγάλα, προσεκτικά σχεδιασμένα και με τέλειες αναλογίες. Πραγματικά, η γραφή της επιγραφής του Εκατομπέδου (εικ. 1), ενός από τα αρχαιότερα αττικά ψηφίσματα, μπορεί δίκαια να θεωρηθεί έργο τέχνης.³ Γύρω στα μέσα του 5ου αιώνα, οι χαρακτες γραμμάτων στην Αττική υιοθέτησαν την στοιχειδόν γραφή. Στις επιγραφές τους κάθε γράμμα καταλάμβανε τον ίδιο χώρο με τα άλλα και ήταν στοιχημένο και ζυγισμένο (εικ. 2).⁴ Το πρώτο βήμα για την χάραξη μιας τέτοιας επιγραφής ήταν ο σχεδιασμός με γραφίτη ή με κιμωλία ενός πλέγματος πάνω στην λίθινη επιφάνεια, ώστε ο χαρακτήρας να διευκολυνθεί στην διάταξη των γραμμάτων. Η συμμετρία και η ομοιομορφία αυτού του είδους γραφής προσδίδει κάποιο μεγαλείο στην εμφάνιση εγχάρακτων ψηφισμάτων, το οποίο σπάνια παρουσιάστηκε στις επιγραφές κάποιας άλλης περιόδου (εικ. 3).⁵ Η λειτουργικότητα αυτού του είδους γραφής υπήρξε ικανοποιητική για σχετικά σύντομες επιγραφές και διατηρήθηκε καθ' όλο το πρώτο ήμισυ του 4ου αιώνα π.Χ. (εικ. 4).⁶ Στο δεύτερο ήμισυ, για μεγάλα κείμενα και απολογισμούς αναπτύχθηκε ένα είδος πολύ μικρών γραμμάτων, συνήθως χαραγμένων στοιχειδόν, αλλά με ελάχιστο διάστημα ανά-

μεσα τους (εικ. 5).⁷ Το είδος αυτό ονομάζεται συχνά λυκούργειο προς τιμήν του μεγάλου ηγέτη των Αθηνών, από το 338 μέχρι τον θάνατό του, το 324 π.Χ.

Προς τα τέλη του αιώνα, ο Δημήτριος Φαληρεύς πήρε την εξουσία στην Αθήνα, επέβαλε αυστηρούς περιορισμούς και υποβίβασε τις επιτύμβιες στήλες σε απλούς κιονίσκους για την αναγνώριση μνημάτων, με ελάχιστη την έκταση του κειμένου των επιγραφών, δηλαδή, το πατρώνυμο και τον δήμο του ενταφιασμένου Αθηναίου. Η ποιότητα της γραφής υπέστη τις συνέπειες αυτών των περιορισμών (εικ. 6).⁸ Αν και η στοιχειδόν διάταξη διατηρήθηκε, τα γράμματα των ψηφισμάτων μετά την εκδίωξη του Δημητρίου, το 307 π.Χ., εμφανίζονται κάπως μικρότερα και δεν έχουν την ακρίβεια του σχεδιασμού, που τα χαρακτήριζε άλλοτε. Αυτός ο υποβιβασμός της σχεδιαστικής ποιότητας, αν μπορούμε να τον ονομάσουμε έτσι, εξακολούθησε μέχρι το 290 π.Χ. περίπου, οπότε σημειώθηκε κάποια ανάκαμψη ως προς το μέγεθος και την επιτηδευμένη χάραξη των γραμμάτων (εικ. 7).⁹ Στο υπόλοιπο του 3ου αιώνα και μέχρι το 229 π.Χ., η στοιχειδόν διάταξη τείνει να επικρατήσει και τα δημόσια ψηφίσματα χαράσσονται προσεκτικά.

Με την αποχώρηση της μακεδονικής φρουράς και την αποκατάσταση της δημοκρατίας από τον Μικίωνα και τον Ευρυκλείδη, το 229 π.Χ., η αττική γραφή διανύει περίοδο παρακμής (εικ. 8).¹⁰ Η στοιχειδόν

3. Βλ. IG I² 4=IG I³ 4 του 485 π.Χ., περίπου (J. Kirchner - G. Klaffenbach, *Imagines Inscriptionum Atticarum*, [Berlin 1948], αρ. 20).

4. Βλ. IG I² 54=IG I³ 49 του 435 π.Χ. περίπου (J. Kirchner - G. Klaffenbach, *Imagines*, αρ. 35).

5. Βλ. IG I² 118=IG I³ 110 του 408-407 π.Χ. (J. Kirchner - G. Klaffenbach, *Imagines*, αρ. 41).

6. Βλ. το θρησκευτικό ημερολόγιο του Θορικού του 380-375 π.Χ. περίπου, που δημοσιεύθηκε με μια φωτογραφία από τον G. Daux στο *L'Antiquité Classique*, 52 (1983), σελ. 150-174, και στο *The J. Paul Getty Museum Journal*, 12 (1984), σελ. 145-152.

7. Βλ. IG II² 244 του 337-336 π.Χ. (J. Kirchner - G. Klaffenbach, *Imagines*, αρ. 62).

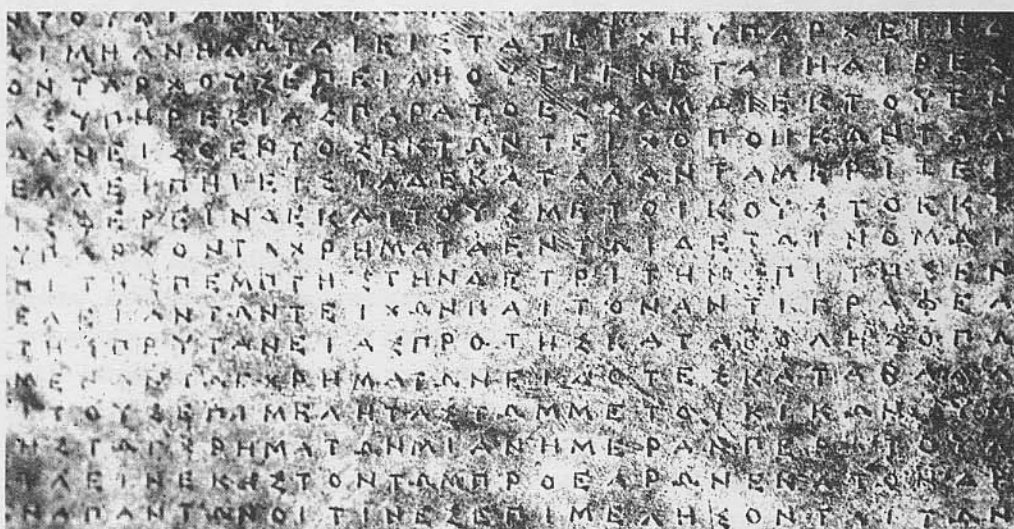
8. Βλ. IG II² 494 του 303-302 π.Χ. (J. Kirchner - G. Klaffenbach, *Imagines*, αρ. 70).

9. Βλ. IG II² 687 του 268-267 π.Χ. (J. Kirchner - G. Klaffenbach, *Imagines*, αρ. 84).

10. Βλ. IG II² 1706 του 213-212 π.Χ. Για την φωτογραφία και την περιγραφή της γραφής βλ. S.V. Tracy, *Attic Letter-Cutters of 229 to 86 B.C.*, Berkeley 1990, σελ. 44-46 και εικ. 2.

Εικ. 4. Η στοιχηδόν γραφή διατηρήθηκε κατά το πρώτο ήμισυ του 4ου αιώνα π.Χ.

Εικ. 5. Η στοιχηδόν γραφή με πυκνό διάστιχο παρουσιάστηκε κατά το δεύτερο ήμισυ του 4ου αιώνα.

Εικ. 6. Η ελαχιστοποίηση των κειμένων παρουσιάστηκε κατά το τέλος του 4ου αιώνα.

διάταξη εγκαταλείπεται, τα κείμενα γίνονται εκτενέστερα, ενώ περιορίζεται ο οριζόντιος χώρος μεταξύ γραμμάτων και ο κάθετος μεταξύ στοιχών των επιγραφών. Επίσης, ένας αριθμός χαρακτών υιοθετεί ένα στενογραφικό ή ταχυγραφικό είδος γραφής, προτιμώντας σαφώς την ταχύτητα χάραξης από την κομψότητα και, μερικές φορές, και από αυτήν ακόμη την αναγνωσιμότητα! Στα μέσα περίπου του 2ου αιώνα π.Χ. και, κατά πάσα πιθανότητα, κάτω από την επίδραση νησιώτικων γραφών ή γραφών σε πάπυρο, χρησιμοποιούνται τακτικά, για πρώτη φορά, αλλά όχι στερεότυπα —πρέπει να αναφερθεί ότι μερικοί χαρακτες δεν τους χρησιμοποίησαν ποτέ—, οι ακρεμόνες στα γράμματα αττικών επιγραφών (εικ. 9).¹¹ Ο σχηματισμός ακρεμόνων, ο οποίος απαιτεί περισσότερες αυλακώσεις και περισσότερο χρόνο, έχει καταφανή σκοπό να προσφέρει μια ευχάριστη διακοσμητική αίσθηση και η χρήση τους αποτελεί ένα βαθμό απομάκρυνσης από την ταχυγραφική αντίληψη. Μερικά από τα κείμενα αυτά είναι, πραγματικά, πολύ κομψά. Τον 1ο αιώνα,¹² κάτω από την επίδραση των Ρωμαίων, τα γράμματα με ακρεμόνες επικρατούν (εικ. 10) και, αν και δεν έχω εργαστεί πολύ επάνω σε επιγραφές μετά τον Σύλλα, έχω την εντύπωση ότι υιοθετείται ένα είδος επίσημου ύφους γραφής.

Σε όλες τις περιόδους, από τον 5ο μέχρι τον 1ο αιώνα, η αττική γραφή σχηματίζεται βασικά από ισοπαχείς αυλακώσεις, σαν ράβδους. Δεν υπάρχει ποικιλία πάχους αυλακώσεων, ώστε να δίνεται η εντύπωση σκιασέων, όπως στην σύγχρονη καλλιγραφία και στην λατινική γραφή. Οι λόγοι για αυτό είναι περίπου οι ακόλουθοι: Πέρα από

τις αφιερωματικές και τις επιτύμβιες, οι επιγραφές διοικητικών μέτρων που δημοσιεύονταν στην Αθήνα, ήταν μάλλον μακροσκελή κείμενα —περιλάμβαναν από πεντακόσια μέχρι αρκετές χιλιάδες γράμματα, των οποίων το μέγεθος δεν ήταν δυνατό να φθάνει τα δύο ή τρία εκατοστά, διότι το αντίστοιχο μέγεθος των στηλών, πάνω στις οποίες χαράζονταν, θα έπαιρνε τεράστιες διαστάσεις. Έτσι, τα γράμματα των αττικών ψηφισμάτων έτειναν αναγκαστικά προς το σχετικά μικρό ύψος του ενός εκατοστομέτρου συνήθως ή και μικρότερο. Επιπλέον, οι χαρακτες εργάζονταν μέσα σε στενά χρονικά περιθώρια, αφού, όπως φαίνεται, τα αντίγραφα των ψηφισμάτων έπρεπε να δημοσιεύονται σύντομα μετά την ψήφισή τους από τις αρμόδιες αρχές. Εύκολα μπορεί κανείς να αντιληφθεί τους λόγους που πίεζαν για την δημοσίευση τιμητικών ψηφισμάτων, η σημασία των οποίων θα έχανε κάποιο βάρος ή θα ατονούσε ουσιαστικά, αν τα τιμώμενα πρόσωπα υποχρεώνονταν να περιμένουν μήνες ολόκληρους για να τα δουν χαραγμένα και δημοσιευμένα.¹³ Συνεπώς, οι χαρακτες είχαν κάθε λόγο να αναζητούν μεθοδεύσεις που θα συντόμευαν την εργασία τους.

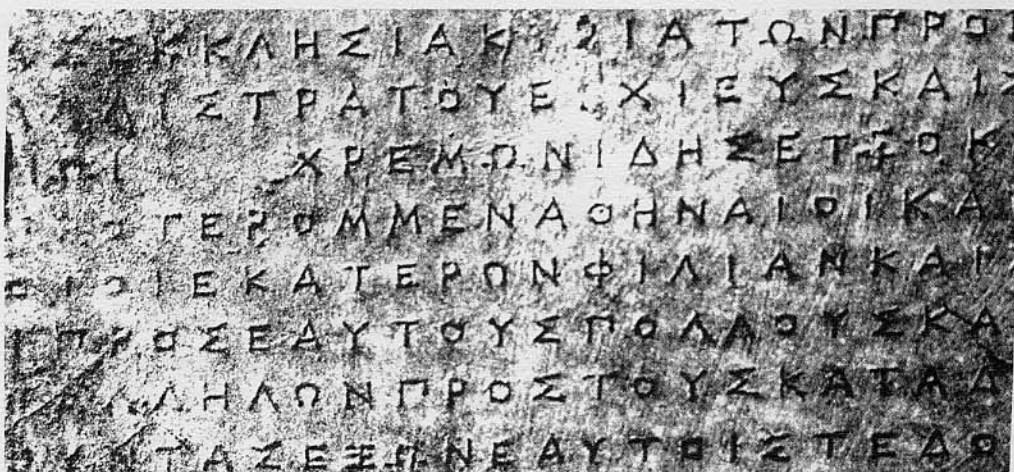
Οι χαρακτες, για παράδειγμα, κρατούσαν αρχικά την σμίλη τους κάθετη προς την μαρμάρινη επιφάνεια, πάνω στην οποία χάραζαν τις αυλακώσεις των γραμμάτων. Η μέθοδος αυτή που ονομάζεται κατακόρυφη κοπή,¹⁴ υποχρέωνε τον χαρακτή να δίνει στα γράμματα το ύψος που προσδιόριζαν οι δεδομένες διαστάσεις της αιχμής της σμίλης του. Για λόγους γεωλογικής ιδιουσ-

13. Υπάρχει μικρός αριθμός ψηφισμάτων των μέσων του 4ου αιώνα, που τιμούν προξένους (IG II² 130, 133, 141, 149, 206, 253b, 274, 278, 287, 289) και τα οποία αναφέρουν συγκεκριμένα ότι η σχετική στήλη πρέπει να φιλοτεχνηθεί και να τοποθετηθεί στον χώρο της Ακρόπολης εντός «δέκα ημερών».

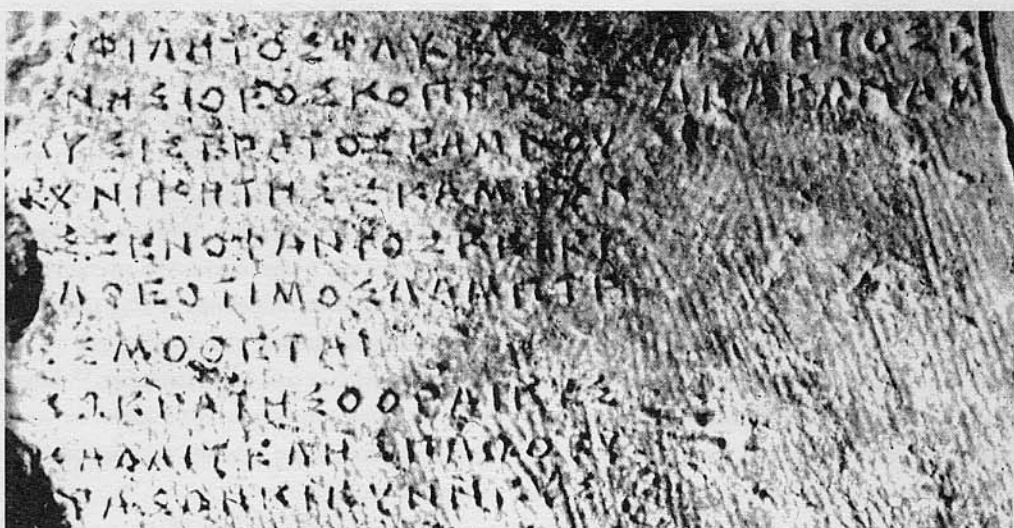
14. Βλ., επίσης, Tracy, *Lettering*, σελ. 86–88.

11. Βλ. IG II² 937 του 130 π.Χ. περίπου (Tracy, *Attic Letter-Cutters*, 173–175 και εικ. 27).

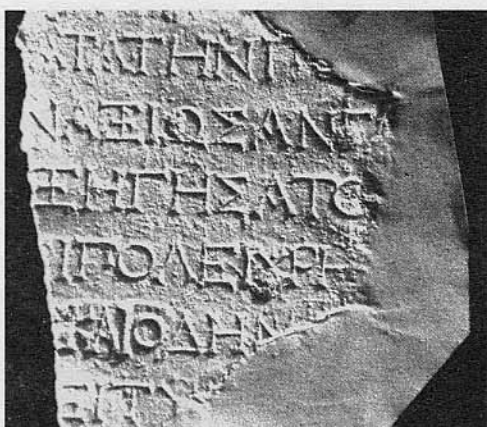
12. Βλ. IG II² 1339 του 57–56 π.Χ. (J. Kirchner - G. Klaffenbach, *Imagines*, αρ. 113).

Εικ. 7. Επιγραφή από το πρώτο ήμισυ του 3ου αιώνα π.Χ.

Εικ. 8. Επιγραφή με ταχυγραφικό είδος γραφής από το δεύτερο ήμισυ του 3ου αιώνα π.Χ.

Εικ. 9. Αχρεμόνες αρχίζουν να πορουσιάζονται από τα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ.

Εικ. 10. Οι αχρεμόνες κυριαρχούν από τον 1ο αιώνα π.Χ.

στασίας το μάρμαρο είναι ιδιαίτερα μαλακό, όταν βγαίνει από το λατομείο, και θρυμματίζεται εύκολα στην επεξεργασία, πράγμα που επέτρεπε την εφαρμογή αυτής της τεχνικής, μόνον όταν τα γράμματα είχαν ύψος ενός εκατοστού ή μικρότερο και χαράζονταν ελαφρά, δηλαδή όπως το μεγαλύτερο μέρος της αττικής γραφής όλων των περιόδων. Μ' αυτόν τον τρόπο, η χάραξη γινόταν ταχύτατα και χωρίς να χρειάζεται προηγούμενος σχεδιασμός των γραμμάτων ενός απλού αλφαβήτου που απαρτιζόταν από γράμματα, τα οποία ήταν από την σύλληψή τους σχεδιασμένα ως απλές γραμμές. Οι χαρακτές μπορούσαν έτσι να σχηματίζουν με ταχύτητα ίσιες μακριές αυλακώσεις, αλλά δεν διευκολύνονταν καθόλου στην χάραξη στρογγυλών γραμμάτων και καμπύλων γραμμών, η οποία γινόταν με μια τεχνική που χρησιμοποιούσε την άκρη της αιχμής της σμίλης. Επειδή οι καμπύλες αυλακώσεις απαιτούσαν πολύ χρόνο, οι χαρακτές συχνά σχημάτιζαν τμήματα στρογγυλών γραμμάτων με ευθείες γραμμές, όπως το ρο σε τριγωνικό σχήμα ναυτικού επισείοντα, το σταυροειδές φι ή το ρομβοειδές όμικρον, αλλά και άλλα, που δεν είναι καθόλου ασυνήθιστα στην αττική γραφή (εικ. 11 και 12).

Μια άλλη συνέπεια αυτής της μεθόδου είναι η κατά καιρούς παράλειψη ορισμένων γραμμάτων. Ο χαρακτήρας χρησιμοποιούσε διάφορες σμίλες, πολλές από κάθε είδος, ώστε να έχει στην διάθεσή του αυτήν που χρειαζόταν, χωρίς να υποχρεώνεται να διακόπτει την εργασία του για να την ακονίσει, όταν έχανε την αιχμηρότητά της. Πολύ τακτικά χάραζε πρώτα μια σειρά μακρών αυλακιών με την φαριδιά σμίλη του και έπειτα προχωρούσε στην χάραξη των κοντών με την στενή. Συχνά παρέλειπε μερικές αυλακώσεις και αυτός είναι ο λόγος που βλέπουμε κάποια άλφα ή έψιλον χωρίς την κεντρική οριζόντια κοντυλιά. Συνοπτικά,

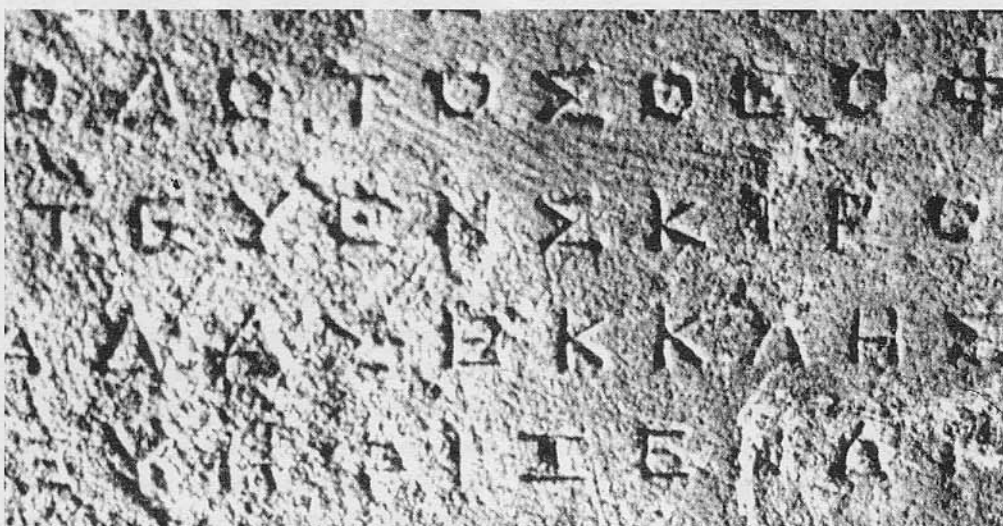
αυτή η τεχνική κατακόρυφης κοπής, η οποία αναπτύχθηκε για να αντιμετωπιστεί η ανάγκη ικανοποιητικής χάραξης μακροσκελών κειμένων που αποτελούνταν από χιλιάδες μικρά γράμματα, είχε καθιερωθεί και, όπως πιστεύω, εξηγεί σε μεγάλο βαθμό γιατί τα γράμματα των αττικών ψηφισμάτων όλων των περιόδων σχηματίζονται ουσιαστικά με απλές γραμμές.

Πέρα απ' αυτό το βασικό δεδομένο, ουδέποτε καθιερώθηκε επίσημο ύψος στην αττική γραφή. Απ' όσα γνωρίζουμε, οι χαρακτές εργάζονταν γρήγορα, πράγμα που τους οδηγούσε στην παγίωση προσωπικών συνηθειών εργασίας και ιδιόμορφων σχημάτων. Παρ' όλα τα όμοια και περιορισμένα μέσα που είχαν στην διάθεσή τους, την σμίλη δηλαδή και το μάρμαρο, πολύ συχνά διαφαίνεται η ατομική ιδιοσυγκρασία πολλών από αυτούς. Πραγματικά, η κυρίαρχη εντύπωση από την αττική γραφή οποιασδήποτε περιόδου είναι η ατομικότητα. Ακόμη και ένας απλός παρατηρητής μπορεί να αντιληφθεί ότι δεν είναι ποτέ όμοια η γραφή δύο διαφορετικών επιγραφών και δεν απαιτείται ιδιαίτερη ικανότητα για να διακρίνει κανείς το χέρι ενός άλλου τεχνίτη στην ίδια επιγραφή. Κάθε χαρακτήρας ανέπτυξε το ιδιαίτερο ύφος του, τον προσωπικό γραφικό χαρακτήρα του, αλλά δεν είχε τον παραμικρό δισταγμό να αντιγράψει και το ύφος κάποιου συναδέλφου του. Σε μια άλλη εποχή και για διαφορετικούς λόγους ο Νίκος Καζαντζάκης περιέγραψε τους συμπατριώτες του ως παθιασμένους ατομιστές¹⁵ και μπορούμε να πούμε με σχετική βεβαιότητα ότι αυτή η έντονη αίσθηση της σημασίας του ατόμου είναι πανάρχαια στο μυαλό των Ελλήνων. Μπορούμε όμως να ισχυριστούμε με απόλυτη βεβαιότητα ότι αντικατοπτρίζεται στο ατομικό ύφος της

15. Βλ. Ν. Kazantzakis, *Journey to the Morea*, (μετάφρ. F.A. Reed, New York 1965, σελ. 167).

Εικ. 11. Γράμματα με καμπύλα τμήματα χαραγμένα με ευθείες γραμμές.

Εικ. 12. Γράμματα με καμπύλα τμήματα χαραγμένα με ευθείες γραμμές.

Εικ. 13. Μικρά θραύσματα από επιγραφές, που δύσκολα χρονολογούνται και ταξινομούνται.

γραφής των αρχαίων χαρακτών της Αττικής.

Ο προσδιορισμός μιας συνέχειας στα διαδοχικά είδη γραφής μιας πόλης ή μιας περιοχής παρέχει πολύτιμη βοήθεια για την χρονολόγηση των επιγραφών. Ωστόσο, και υπό τις καλύτερες προϋποθέσεις, παραμένει περισσότερο ως πρόχειρο κριτήριο και λιγότερο ως όργανο ακριβείας για χρονολογήσεις. Είναι, βέβαια, δυνατό να χρονολογηθούν συγκεκριμένα δείγματα γραφής, αλλά μόνο μέσα στο ευρύ πλαίσιο ενός αιώνα, πράγμα που μπορεί να οδηγήσει σε αμφισβητήσεις ή και σε σοβαρά λάθη εμπειρογνομόνων. Ο συγκεκριμένος τεχνίτης, εφόσον είναι δυνατή η απομόνωσή του, αποτελεί την φυσική μονάδα μελέτης. Το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας μου στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα έχει αφιερωθεί στην αναγνώριση συγκεκριμένων χαρακτών γραμμάτων της Αττικής και στην διαμόρφωση της κατάλληλης μεθοδολογίας για αυτό τον σκοπό.¹⁶ Ο κύριος λόγος της μελέτης συγκεκριμένων χαρακτών είναι η διευκόλυνση της επίλυσης του ακανθώδους προβλήματος της χρονολόγησης. Λίγες είναι οι επιγραφές που επέζησαν αυτούσιες μέχρι την εποχή μας, επειδή θραύονταν και χρησιμοποιούνταν ως υλικά οικοδομών στην ύστερη αρχαιότητα. Έτσι, το υλικό, με το οποίο πρέπει να εργαστούν οι επιγραφολόγοι, έχει την μορφή μικρών θραυσμάτων, τα οποία είναι δύσκολο να ταξινομηθούν, και ακόμη δυσκολότερο να χρονολογηθούν (εικ. 13). Αν κανείς καταφέρει να αναγνωρίσει την εργασία συγκεκριμένων ατόμων και να δημιουργήσει αρχεία των επιγραφών τους, τότε αυξάνονται σημαντικά οι πιθανότητες της χρονολόγησης των θραυσμάτων από τις επιγραφές κάθε συγκεκριμένου

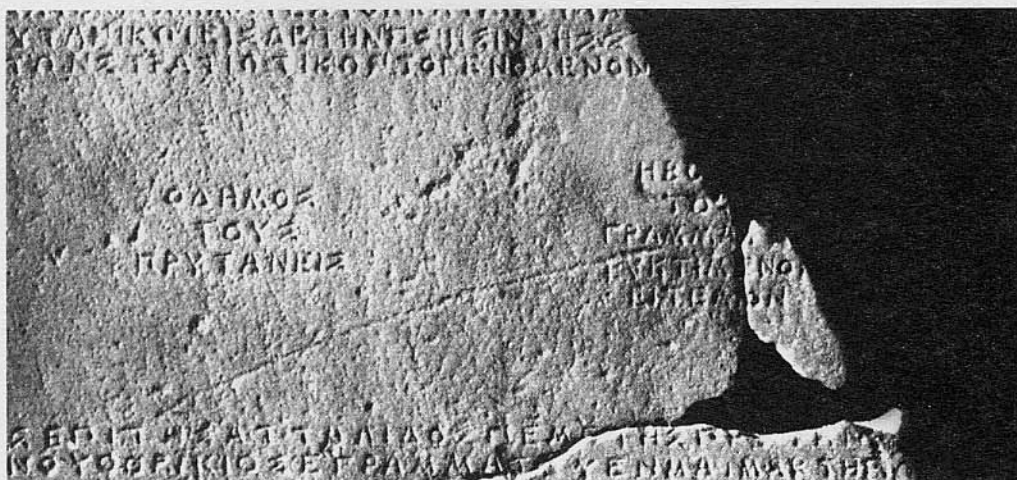
χαρακτή. Αυτά ακριβώς μας προσφέρουν μια ιδέα για την περίοδο της δημιουργικής ακμής του χαρακτή και για το συνολικό έργο του. Η δημιουργία ενός αρχείου προσφέρει ακόμη ένα σώμα επιγραφών, με το οποίο μπορεί να συσχετισθεί κάθε θραύσμα που αναγνωρίζεται κάθε τόσο. Η μελέτη των ιδιαίτερων γραφικών χαρακτήρων έχει αποδειχθεί πραγματικά πανίσχυρο εργαλείο για την χρονολόγηση θραυσμάτων και την συναρμολόγηση αποτμημάτων, που αρχικά προέρχονταν από την ίδια επιγραφή (εικ. 14).¹⁷ Γι' αυτό ακριβώς ασχολούμαι μ' αυτήν.

Θα ήθελα τώρα να περιγράψω και να παρουσιάσω την γραφή δύο χαρακτών, από τους οποίους ο ένας εργάστηκε γύρω στα μέσα του 3ου αιώνα π.Χ. και ο άλλος προς το τέλος του και την αρχή του 2ου. Και οι δύο έχουν ιδιαίτερο χαρακτικό ύφος. Ο πρώτος είναι ο χαρακτή της επιγραφής με τα στοιχεία IG II² 788 (εικ. 15).¹⁸ Χαράζει καθαρά και προσεκτικά, και τείνει να στοιχίζει τα γράμματά του καθέτως, ώστε οι επιγραφές του να δίνουν την εντύπωση ότι έχουν την στοιχηδόν μορφή, ακόμη και όταν δεν την έχουν. Ανάμεσα στα γράμματά του, τα χαρακτηριστικότερα είναι το άλφα, το σίγμα και το ύψιλον. Το άλφα, όπως το δέλτα και το λάμδα, είναι μάλλον πλατύ και συχνά ανοιχτό στην γραμματοκορυφή του. Οποτε συμβαίνει αυτό, η αριστερή επικλινή αυλάκωσή του είναι βραχύτερη από την δεξιά. Το σίγμα του δεν είναι συμμετρικό. Το κατώτερο τμήμα του είναι μεγαλύτερο. Η γωνία του δηλαδή είναι ευρύτερη από την γωνία του άνω τμήματος. Εξ άλλου, οι δύο κεντρικές αυλάκώσεις τείνουν να διασταυρώνονται. Το

16. Τα κυριότερα πορίσματα αυτής της εργασίας εκτίθενται στις εκδόσεις *Attic Letter-Cutters and Athenian Democracy in Transition: Attic Letter-Cutters of 340 to 290 B.C.*, Berkeley, Berkeley: University of California Press, 1995.

17. Βλ. Tracy, *Attic Letter-Cutters*, σελ. 259-267.

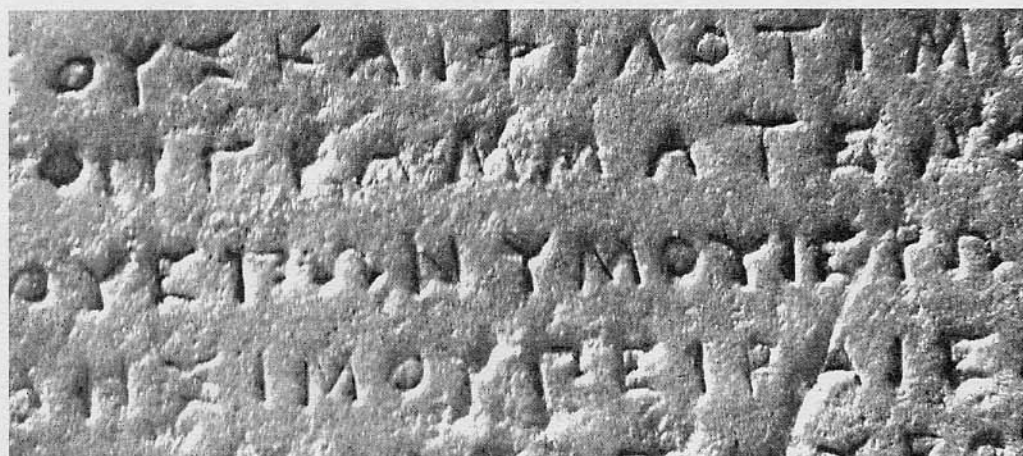
18. Για την μελέτη του χαρακτή και την σκιαγράφηση του προσωπικού ύφους της γραφής του βλ. το άρθρο του συγγραφέα στην *Hesperia*, 57 (1988), σελ. 311-322 και σχέδιο 86.

Εικ. 14. Η μελέτη της τεχνοτροπίας χάραξης του τεχνίτη συχνά βοηθά στην συναρμολόγηση.

Εικ. 15. Δείγμα από το ύφος του τεχνίτη της επιγραφής IG II² 788.

Εικ. 16. Δείγμα από το ύφος του τεχνίτη της επιγραφής IG II² 918.

ύψιλον αποτελείται από τρία βέλη, από τα οποία το κάθετο έχει το μισό ύψος του γράμματος ή κάτι περισσότερο, ενώ η αυλάκωση του αριστερού βραχίονα είναι κάπως μακρύτερη και επικλινέστερη.

Εχω καταφέρει να αποδώσω περισσότερες από πενήντα επιγραφές σ' αυτόν τον χαρακτή, ο οποίος εργάστηκε από το 265 περίπου μέχρι το 235 π.Χ. Πραγματικά, πρέπει να αναδείχθηκε ο πλέον διακεκριμένος χαρακτήης της Αθήνας μετά το 250 π.Χ., αφού αυτός φιλοτέχνησε την πλειονότητα των γνωστών ψηφισμάτων, από εκείνο το έτος μέχρι το 235 π.Χ. (για παράδειγμα, οκτώ από τις ένδεκα επιγραφές της συλλογής IG). Υπήρξε καινοτόμος στην χρησιμοποίηση κενών διαστημάτων και, κυρίως, διαμόρφωσε ένα ύψος διάταξης για την εισαγωγή στα κείμενα των ψηφισμάτων, το οποίο πρώτος παρατήρησε και χαρακτηρίστηκε ως ο «τέλειος σχεδιασμός» από τον καθηγητή Sterling Dow.¹⁹ (Ο Dow νόμιζε αρχικά ότι αυτό ήταν απλώς ένας συρμός της εποχής και δεν συνειδητοποίησε —δεν υπήρχε, άλλωστε, λόγος γι' αυτό— ότι επρόκειτο για βελτίωση που επήγαζε από την πρωτοβουλία ενός μόνον ανθρώπου). Η καινοτομία του ήταν απλή, αλλά λαμπρή. Καθώς τα γράμματα των κειμένων των ψηφισμάτων χαράζονταν κεφαλαία με όλες τις λέξεις ενωμένες στην σειρά, ήταν πολύ δύσκολο για τον αναγνώστη να εντοπίσει τα μείζονα τμήματα του κειμένου.

- 1 ΕΠΙΘΕΡΣΙΛΟΧΟΥΑΡΧΟΝΤΟΣΕ[ΠΙΤΗΣ...ΝΤΙ]-
[ΔΟΣ]ΔΕΥΤΕΡΑΣΠΡΥΤΑΝΕΙΑΣΗ[ΙΔΙΟΔΟΤΟΣΔ]-
ΙΟΓΝΗΤΟΥΦΡΕΑΡΡΙΟΣΣΕΓΡΑΜΜ[ΑΤΕΥΕΝΜΕΤΑ]-
- 4 ΓΕΙΤΝΙΩΝΝΟΣΔΩΔΕΚΑΘΙΔΩΔΕ[ΚΑΤΗΙΤΗΣΠΡ]-
ΥΤΑΝΕΙΑΣΕΚΚΛΗΣΙΑΚΥΡΙΑΤΩ[ΝΠΡΟΕΔΡΩΝ]
ΕΠΕΨΗΦΙΖΕΝΠΥΘΟΓΕΝΗΣΓΛΑΥ[ΚΙΠΠΟΥΑΛΩ]-
- 7 ΠΕΚΗΘΕΝΚΑΙΣΥΜΠΡΟΕΔΡΟΙΕΔΟΞΕΝΤΗΒΟΥΛΗ-
ΙΚΑΙΤΩ[ΙΔΗΜΩ]ΚΑΛΑΙΔΗΣΚΑΛΑΙΔΟΥΣΥΠΕΤΑΙ-
ΩΝ[ΕΙΠΕΝΕΠΕ]-

19. *Am. J. Arch.*, 40 (1936), σελ. 63–65.

Δείτε, για παράδειγμα, τις εισαγωγικές αράδες της επιγραφής IG II² 778, διαταγμένες υποθετικά σε αδιάκοπη σειρά. Ο «τέλειος σχεδιασμός» με απλότητα ξεπέρασε την δυσκολία αυτή, χωρίζοντας τα στοιχεία του προοιμίου —την ημερομηνία, τον τόπο συνεδρίασης, τον γραμματέα, την πρωτανεία κ.λπ.— από το σώμα του ψηφίσματος, παραχωρώντας ιδιαίτερο στοίχο στην εισαγωγική πρόταση ΕΔΟΞΕΝΤΗΒΟΥΛΗΚΑΙΤΩ[ΙΔΗΜΩ] του περιεχομένου. Αυτή η εισαγωγική πρόταση κατέλαβε μόνη της το κέντρο μιας αράδας με μεγάλα κενά διαστήματα από τις δύο πλευρές της. Όπως δείχνει η παρακάτω εικόνα στοιχειοθεσίας «τέλειου σχεδιασμού» του εκθέματος IG II² 778, το πράγμα είχε ως συνέπεια το σώμα του ψηφίσματος να αρχίζει στην επόμενη (αριθ. 9) αράδα με το όνομα του ομιλητή, που έκανε την σχετική νομοθετική πρόταση.

- 1 ΕΠΙΘΕΡΣΙΛΟΧΟΥΑΡΧΟΝΤΟΣΕ[ΠΙΤΗΣ...ΝΤΙ]-
[ΔΟΣ]ΔΕΥΤΕΡΑΣΠΡΥΤΑΝΕΙΑΣ Η[ΙΔΙΟΔΟΤΟΣΔ]-
ΙΟΓΝΗΤΟΥΦΡΕΑΡΡΙΟΣΣΕΓΡΑΜΜ[ΑΤΕΥΕΝΜΕΤΑ]-
- 4 ΓΕΙΤΝΙΩΝΝΟΣΔΩΔΕΚΑΘΙΔΩΔΕ[ΚΑΤΗΙΤΗΣΠΡ]-
ΥΤΑΝΕΙΑΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΚΥΡΙΑΤΩ[ΝΠΡΟΕΔΡΩΝ]
ΕΠΕΨΗΦΙΖΕΝ ΠΥΘΟΓΕΝΗΣΓΛΑΥ[ΚΙΠΠΟΥΑΛΩ]-
- 7 ΠΕΚΗΘΕΝΚΑΙΣΥΜΠΡΟΕΔΡΟΙ
ΕΔΟΞΕΝΤΗΒΟΥΛΗΚΑΙΤΩ[ΙΔΗΜΩ]
ΚΑΛΑΙΔΗΣΚΑΛΑΙΔΟΥΣΥΠΕΤΑΙΩΝ[ΕΙΠΕΝΕΠΕ]-

Την επιτυχημένη αυτή λύση αντέγραφαν άλλοι χαρακτήες για περισσότερα από εκατόν πενήντα χρόνια, μέχρι τον 1ο αιώνα π.Χ. Επιπρόσθετα, ο χαρακτής αυτός άφηνε κενά διαστήματα και στο σώμα του κειμένων των ψηφισμάτων, και συχνά απομόνωνε τα ονόματα προσώπων ανάμεσα σε κενά διαστήματα, όπως στις αράδες 2, 5 και 6 του ανωτέρω παραδείγματος. Αυτές οι τόσο χαρακτηριστικές καινοτομίες του είναι ένα είδος οπτικής στίξης και δηλώνουν ότι ο χαρακτής της επιγραφής IG II² 788 είχε ιδιαίτερη ευαισθησία και επιδίωξε να βοηθήσει τους αναγνώστες στην αντιμετώπιση του προβλήματος που παρουσίαζαν τα εγ-

χάρακτα κείμενα, τα οποία γράφονταν σε συνεχείς αράδες γραμμάτων χωρίς διαχωριστικά διαστήματα.

Ο δεύτερος τεχνίτης είναι ο χαράκτης της επιγραφής IG II² 912.²⁰ Εργάστηκε στο διάστημα μεταξύ 225 και 190 π.Χ. περίπου, σε μια περίοδο, όπου πολλοί από τους συναδέλφους του είχαν υιοθετήσει πλέον ένα σαφές ταχυγραφικό ή στενογραφικό είδος γραφής, θυσιάζοντας, χωρίς άλλο, την αναγνωσιμότητα στην ταχύτητα. Δεν μπορεί να αποκλειστεί το γεγονός ότι, πιθανότατα, μερικοί από τους ανταγωνιστές του πρέπει να εξασφάλιζαν περισσότερες παραγγελίες, επειδή παρέδιδαν κείμενα με μεγαλύτερη ταχύτητα, αλλά αυτό δεν με εμποδίζει να πω ότι επρόκειτο για σημαντικό χαρακτή. Το αρχείο των γνωστών έργων του περιλαμβάνει περίπου τριάντα κείμενα σε σύγκριση με τα εβδομήντα ενός ανταγωνιστή του και τα πενήντα ενός άλλου.²¹ Το ύφος που είχε υιοθετήσει, ήταν κομψό (εικ. 16). Ζύγιζε τις αράδες του, αφήνοντας μεγάλα διαστήματα ανάμεσα στα γράμματα, τα οποία χάραζε με πολύ λεπτές αυλακώσεις. Για το έφιλον και το σίγμα του — δύο από τα συχνότερα χρησιμοποιούμενα γράμματα — είχε μια ιδιαίτερη χαρακτηριστική τεχνική που τους προσέδιδε πραγματική κομψότητα. Χάραζε τους οριζόντιους βραχίονες αυτών των γραμμάτων με αυλακώσεις έντονης καμπυλότητας. Ακόμη, διακοσμούσε κάθε τόσο την γραφή του με ακρεμόνες και, ειδικά στο πι, τοποθετούσε πάντοτε έναν απ' αυτούς στην βάση του δεξιού κάθετου κορμού του. Αυτός ο τρόπος χρησιμοποίησης ακρεμόνων ήταν πολύ προηγμένος για την εποχή του τεχνίτη, του οποίου η γραφική τέχνη διακρίνεται σαφέστερα από

την τεχνική εκατοντάδων άλλων χαρακτών που έχω μελετήσει μέχρι σήμερα.

Οι γραμματοτεχνίτες αυτοί συχνά υποβιβάζονται — αν, φυσικά, τύχει να τους δώσει κανείς ποτέ σημασία — στην θέση απλών αντιγραφέων, οι οποίοι χάραζαν με βάση τον σχεδιασμό κάποιου άλλου. Ωστόσο, η αντίληψη αυτή είναι λανθασμένη και οφείλεται σε όσα παρατηρεί κανείς σ' ένα σύγχρονο εργαστήριο, όπου η χάραξη γραμμάτων εκτελείται από κάποιον μαθητευόμενο, ο οποίος ακολουθεί απλώς τα χνάρια που έχει σχεδιάσει στην πέτρα ο αρχιμάστορας. Ομως, οι τεχνίτες για τους οποίους συζητούμε — εκείνοι που χάραζαν τα μακροσκελή κείμενα των αρχαίων ψηφισμάτων της πόλης των Αθηνών και των διάφορων θρησκευτικών και δημόσιων οργάνων της — ήταν εξαιρετικά ικανοί. Τα ίδια τα λάθη τους αποκαλύπτουν το γεγονός πως δεν κατασκεύαζαν επιγραφές, ακολουθώντας κάποιο προσεκτικό και πλήρες σχέδιο στοιχειοθεσίας ολοκλήρου του κειμένου.²²

Είναι, ασφαλώς, ευνόητο πως, όταν κανείς χαράζει γράμματα στο μάρμαρο, δεν έχει την ευχέρεια να χρησιμοποιεί σβηστήρα. Ο χαράκτης, μάλιστα, για να σβήνει τα πιθανά λάθη που κάνει, είναι υποχρεωμένος να λειάνει το σημείο της επιφάνειας της πέτρας, όπου έγινε το λάθος, και να αφαιρεί μ' αυτόν τον τρόπο το λανθασμένο γράμμα. Είναι πολύ συχνά δυνατό — επειδή μέρη των σβησμένων γραμμάτων δεν έχουν εξαλειφθεί εντελώς —, να διαπιστωθεί η φύση του λάθους που διορθώθηκε. Τα συννηθέστερα λάθη είναι δύο ειδών, διττογραφικά ή διπλή γραφή γραμμάτων και λέξεων, που έπρεπε να γραφούν μόνο μια φορά, και απλογραφικά ή γραφή μια μόνο φορά πραγμάτων που θα έπρεπε να γραφούν δυο φορές. Οπως γνωρίζουμε όλοι, αυτό το είδος

20. Βλ. Tracy, *Attic Letter-Cutters*, σελ. 55–60 και εικ. 3.

21. Βλ. τους χαρακτες των IG II² 1706 και IG II² 913 στον Tracy, *Attic Letter-Cutters*, σελ. 44–49 και 71–75.

22. Βλ. Tracy, *Lettering*, σελ. 109–114 για περισσότερα, καθώς και κατάλογο λαθών.

των απλογραφικών λαθών παρατηρείται, όταν κανείς είναι υποχρεωμένος να στρέφει κάθε τόσο το βλέμμα του από το κείμενο που αντιγράφει, σ' εκείνο που γράφει και, διακόπτοντας την αντιγραφή σε μια συγκεκριμένη λέξη, να συνεχίζει αργότερα από την ίδια λέξη, αλλά σε άλλο σημείο του κειμένου, παραλείποντας το ενδιάμεσο τμήμα του.

Το ίδιο ακριβώς συνέβαινε και στους αρχαίους τεχνίτες της Αττικής. Όμως, τα πολλά και ποικίλα προβλήματα που αναφύονταν κατά την χαρακτηριστική εργασία, δεν ήταν δυνατό να επιλυθούν από απλούς άπειρους ανθρώπους. Χρειάζονταν ειδικευμένοι τεχνίτες με όλες τις ιδιαίτερες ικανότητες που απαιτούνταν για την αισθητικά ικανοποιητική χάραξη μακροσκελών ψηφισμάτων, τα οποία τους παρέδιδε για αντιγραφή κάποιος γραμματέας του νομοθετικού σώματος, με ελάχιστη προσχεδίαση. Χάραζαν, λοιπόν, πολλών ειδών κείμενα και δεν περιορίζονταν σε μια κατηγορία ή σε εργασίες για μια ειδική ομάδα πελατών. Το ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι πως πολύ σπάνια επιδίδονταν στην χάραξη μικρών κειμένων, όπως, για παράδειγμα, επιτύμβιων στηλών. Τέτοιες απλές εργασίες ήταν σε θέση να κάνει οποιοσδήποτε διέθετε κάποια πείρα στην επεξεργασία του μαρμάρου, δηλαδή, πολλοί άνθρωποι στην Αττική.²³

Μερικοί απ' αυτούς τους τεχνίτες είχαν πολυετή σταδιοδρομία, πράγμα που

αρχικά με είχε ανησυχήσει. Ησύχασα όμως, όταν συνειδητοποίησα ότι στο επάγγελμά τους υπήρχε ένα σύστημα μαθητείας, η οποία περιλάμβανε την απασχόληση σε ασήμαντες μικροδουλειές σε πολύ μικρή ηλικία. Ασφαλώς, μερικοί προβιάστηκαν στο επίπεδο του πρωτομάστορα χαρακτή, πριν συμπληρώσουν το εικοστό έτος της ζωής τους.²⁴ Εκείνοι που δεν έτυχε να πεθάνουν από ασθένεια ή ατύχημα, πρέπει να εργάζονταν σχεδόν μέχρι τον θάνατό τους, αφού στην αρχαιότητα δεν υπήρχε σύστημα συνταξιοδότησης. Υποθέτω πως, στην πλειονότητά τους, οι άνθρωποι εργάζονταν για όσον καιρό ήταν ικανοί ή υποχρεωμένοι να εργάζονται, κι έτσι δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι, σε μερικές τουλάχιστον περιπτώσεις, διαπιστώνουμε σταδιοδρομίες διαρκείας εξήντα ή και περισσότερων ετών. Τέτοια φαινόμενα δεν μπορεί να ήταν συνήθη ούτε όμως και αδύνατα. Για να αναφέρω ένα πρόσφατο παράδειγμα και ταυτοχρόνως να τιμήσω την μνήμη του, ο πνευματικός πατέρας μου, ο Sterling Dow, απέκτησε τον πρώτο πανεπιστημιακό του τίτλο το 1928, δημοσίευσε το πρώτο του άρθρο το 1930 και συνέχισε εντατικά το ακαδημαϊκό του έργο σχεδόν μέχρι τον θάνατό του, στις 9 Ιανουαρίου 1995, συμπληρώνοντας σταδιοδρομία 66 ετών!

23. Βλ. Tracy, *Attic Letter-Cutters*, 1 και σημ. 1.

24. A. Burford, *Craftsmen in Greek and Roman Society*, Ithaca, Cornell University Press, 1972, σελ. 90.